

*В. Г. Захарченко,
канд. пед. наук*

*Vira G. Zaharchenko,
Ph.D. in Pedagogics*

Підсумки і перспективи наукових розробок центру дослідження сім'ї Державного інституту проблем сім'ї та молоді з виявлення особливостей функціонування і розвитку української родини

Abstract. The article highlights the experience and perspectives of scientific researches of the Center for Family Study of the State Institute for Family and Youth Problems.

Сьогодні в українській державі немало робиться для формування і реалізації державної сімейної політики. Упродовж останніх років Державний інститут проблем сім'ї та молоді, зокрема його структурний підрозділ – центр дослідження сім'ї, приділяє значну увагу проведенню наукових досліджень стосовно становища різних категорій сімей в Україні.

Соціологічні дослідження та наукові розробки, які здійснюються центром, націлені передусім на такі актуальні питання буття сучасної сім'ї, як соціально-психологічні та демографічні проблеми; соціокультурні функції сім'ї; економіка та здоров'я сім'ї; реалізація виховної функції сім'ї та ін.

Основними напрямми діяльності центру є:

- проведення теоретико-методологічних та емпіричних соціологічних досліджень з актуальних проблем сучасної сім'ї в Україні;
- розробка соціальних, організаційно-правових механізмів формування і проведення державної політики в Україні стосовно сім'ї;
- розробка пропозицій щодо удосконалення нормативно-правової бази з проблем сім'ї, приведення її у відповідність до міжнародних норм і стандартів.

Але, все ж таки, головним завданням ДІПСМ у цьому напрямі є підготовка доповідей про становище сімей в Україні. Так, починаючи з 1998 р. Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту (раніше – Державний комітет України у справах сім'ї та молоді) спільно з ДІПСМ підготували 7 доповідей, присвячених становищу сімей в Україні, з них останні 5 мають статус Державних доповідей.

Перша Державна доповідь „*Про становище сімей в Україні (за підсумками 2000 року)*” [1] була підготовлена за матеріалами центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на виконання пункту 1 Указу Президента України від 30 грудня 2000 р. № 1396/2000 “Про додаткові заходи щодо

посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей”. У доповіді проаналізовано соціально-демографічні аспекти життєдіяльності сімей, їх соціально-економічне становище, проблеми репродуктивного здоров’я та планування сім’ї, становище окремих категорій сімей, можливості та ефективність реалізації виховного потенціалу української родини. Матеріали різнопланових досліджень дали можливість висвітлити тодішню ситуацію становища сімей в Україні і запропонувати шляхи удосконалення державної сімейної політики.

Тема Державної доповіді про становище сімей в Україні за підсумками 2001 р. *“Виховний потенціал сім’ї в сучасних умовах”* [2] була присвячена актуальній проблемі розбудови українського суспільства аналізу можливостей та обмежень щодо реалізації виховного потенціалу української родини та забезпечення розвитку особистості дитини в сучасних умовах, підвищення відповідальності сім’ї за виховання дитини, формування активних, ініціативних, творчих, працьовитих, високоморальних і відповідальних поколінь молоді, яким належить майбутнє.

Основні напрями досліджень дозволили провести аналіз існуючих обмежень щодо реалізації виховної функції сім’ї, вивчити особливості впливу соціально-економічного становища сімей на процес виховання, дослідити соціальні і психолого-педагогічні умови сучасного сімейного виховання.

Особливістю матеріалів доповіді став відхід від аналізу суто педагогічних та соціально-психологічних проблем виховання, тому вона мала більш соціологічний вимір.

Джерельну базу цієї роботи становили офіційні статистичні матеріали, наукові праці з питань сімейного виховання та виховних можливостей сім’ї, результати соціологічних досліджень, які дали можливість вивчити суб’єктивне ставлення дорослого населення, учнівської молоді до реалізації виховного потенціалу сім’ї.

Тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 р. мала назву *„Молода сім’я в Україні: проблеми становлення та шляхи розвитку”* [3].

Молода сім’я як соціальний інститут, на який покладається, головним чином, вирішення демографічної проблеми та з яким пов’язуються подальші суспільні перетворення в країні, потребує уважного вивчення та постійного глибокого аналізу її основних проблем і потреб, а звідси і розробки на цій основі відповідних програм становлення й розвитку молоді сім’ї.

У доповіді розглядається проблема готовності молоді до створення сім’ї, аналізуються стан і причини розлучень та розпаду сімей, характеризуються економічне становище та житлові умови молодих сімей, подається різнобічна демографічна інформація у контексті репродуктивних орієнтацій та планування молоді сім’ї. Окремі розділи доповіді присвячені соціально-психологічним проблемам молодих сімей, оцінці рівня їх готовності до виховання дітей, а також питанням підтримки з боку держави і суспільства.

Протягом 1991–2003 рр. в Україні розроблялися концептуальні підходи та ідеологія реалізації державної сімейної політики, ключові положення відносин держави і сім’ї, законодавча база щодо забезпечення правових гарантій суверені-

тету родини, балансу сімейних і суспільних інтересів, заходи, пов'язані з реалізацією основних функцій сім'ї та захистом соціально вразливих категорій сімей.

Аналізу розвитку інституту сім'ї за період з 1991-го по 2003 р. присвячена Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 р. „Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991–2003 роки) [4].

У доповіді наведено результати ситуаційного аналізу загальної кількості та розподілу сімей за типами за даними переписів населення 1989-го та 2001 рр., розглядаються соціально-демографічні та економічні тенденції життєдіяльності сімей за роки незалежності, питання репродуктивного здоров'я та планування сім'ї. Подається різнобічна інформація щодо впливу змін у суспільстві на процес виховання дітей у родині, особливостей становлення гендерного паритету в сім'ї, розглядається проблема готовності молоді до створення сім'ї.

Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2004 р. має назву „Становище сімей в умовах малих міст України” [5].

Малі міста є найчисленнішою за кількісним складом групою міст, значна їх частина – це адміністративні центри районів. З малими містами безпосередньо пов'язане життя майже 22 млн. міських та сільських жителів. Ці міста відіграють важливу роль у формуванні поселенської мережі та розвитку і розміщенні продуктивних сил України.

Мале місто за способом життя його мешканців займає проміжне місце між великими містами, з одного боку, та селом – з іншого. І саме воно в сенсі зміни способу та стилю життя є найбільш чутливим до змін, що відбуваються в суспільстві. Спосіб життя відображає синтез економічних, ідеологічних, суспільних та моральних відносин, що проявляється в соціальній, виробничій, культурній, освітянській та сімейно-побутовій сферах.

Посилення уваги до сімей в умовах малих міст у ситуації тих непростих трансформаційних процесів, що відбуваються в Україні, є актуальним і виправданим.

У доповіді наведено результати ситуаційного аналізу загальної кількості та розподілу сімей за типами в умовах малих міст України за даними переписів населення 1989-го та 2001 рр., розглядаються та аналізуються демографічні аспекти життєдіяльності сімей малих міст України, їх соціально-економічне становище: основні показники і тенденції розвитку, ціннісні орієнтації та духовні запити, репродуктивне здоров'я та планування сім'ї, соціально-психологічні проблеми та виховний потенціал, а також реалізація державної сімейної політики: проблеми та шляхи її удосконалення в умовах малих міст.

При підготовці матеріалів доповідей використовувалися дані державної статистики, а також офіційні дані центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, зокрема аналітичні та статистичні матеріали, надані авторському колективу Міністерством України у справах сім'ї, дітей та молоді, Державним комітетом статистики України, Міністерством праці та соціальної політики України, Міністерством охорони здоров'я України, Міністерством юстиції України, Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством фінансів України, Міністерством культури і мистецтв України, Міністерством аграрної політики України, Державним комітетом

телебачення та радіомовлення України, Республіканським комітетом у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим, управліннями у справах сім'ї та молоді обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

Таким чином, матеріали доповідей дозволяють сформувати системне бачення проблем становлення та розвитку різних категорій сімей в Україні протягом останніх років.

Черговим внеском у цей доробок має стати чергова Державна доповідь про становище сімей (за підсумками 2005 р.), яка матиме назву *”Сільська родина: проблеми та шляхи вирішення”*.

Фахівці центру дослідження сім'ї ДІПСМ брали активну участь у розробці Концепції проекту Закону України *„Про державну підтримку сімей у вихованні дітей»* (2004 р.) [6], в якій визначені основні завдання державної політики стосовно виховання дітей у сім'ї — створення в країні єдиної матеріальної, юридично-правової, психолого-педагогічної та організаційно-методичної системи.

Концепція проекту Закону України *“Про державну підтримку сімей у вихованні дітей”* покликана визначити організаційні і правові засади державної підтримки сімей у вихованні дітей з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, виховання в сімейному середовищі, охорону здоров'я, освіту, що сприяє вільному та всебічному розвитку людської особистості.

Упродовж останніх років центром було підготовлено і видано ряд книжок:

У посібнику *“Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо удосконалення соціальної роботи із сім'ями, де є конфліктні стосунки між батьками і дітьми”* (2003 р.) [7] аналізується досвід практичної діяльності центру підтримки сім'ї з метою подальшого вдосконалення соціальної роботи з сім'ями, в яких склалися конфліктні стосунки між батьками і дітьми. У методичних рекомендаціях представлені питання нормативно-правового забезпечення соціальної роботи з проблемними родинами; розкрито механізми виявлення сімейних проблем, характеризуються їх рівні та види; визначаються шляхи вирішення юридичних проблем сім'ї; надаються поради щодо запобігання негативним проявам серед дітей; висвітлюються питання сімейної психотерапії; пропонуються варіанти можливих порад соціального працівника батькам конфліктних родин; розглядається різноплановий досвід організації та ведення соціального супроводу неблагополучних сімей.

Більшість матеріалів даної роботи базується на аналізі та узагальненні досвіду діяльності фахівців центру підтримки сім'ї, який був створений Українським інститутом соціальних досліджень і працював у Солом'янському районі м. Києва протягом 1999–2001 рр. Вміщено розроблений на цій основі зразок положення про центр підтримки сім'ї, в якому визначені мета, завдання та порядок створення центру, приклади індивідуальної роботи з клієнтами та форму індивідуальної карти супроводження сім'ї наведені в додатках.

За результатами соціологічного опитування фахівцями центру досліджень сім'ї підготовлена книжка *“Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання”* (2004 р.) [8].

У матеріалах книжки дається загальна характеристика особливостей цільових груп осіб, які зазнають насильства (у першу чергу, це жінки і неповнолітні

діти), визначаються причини, які сприяють підвищенню їх вразливості від насильства в сім'ї. З'ясовуються його масштаби, і зокрема – поширеність та співвідношення тих видів, які знайшли відображення та визначення в Законі України “Про попередження насильства в сім'ї”. Наводяться аналітичні, систематизовані на основі статистичної інформації Департаменту адміністративної служби міліції, управління дільничних інспекторів міліції МВС України та м. Києва. Аналізується ефективність практичних заходів правоохоронних органів у цій сфері. Пропонуються шляхи вдосконалення роботи щодо попередження насильства в сім'ї.

Незважаючи на всі складнощі трансформаційних процесів у суспільстві усвідомлюється соціальна цінність сім'ї, її визначальна роль у вихованні, формуванні та розвитку особистості дитини, навичок здорового способу життя. Тому важливим питанням є підвищення педагогічної культури батьків, надання їм сучасних знань щодо пріоритету здорового способу життя й безпечної поведінки дітей, підвищення рівня знань та підготовленості батьків з проблем ВІЛ/СНІДу, наркоманії, алкоголізму, репродуктивного та статевого здоров'я підлітків і молоді.

У 2004 р. фахівцями центру була підготовлена і видана книжка *«Роль сім'ї у формуванні здорового способу життя дітей та молоді»* [9].

Книжка містить тренінгові матеріали для навчання основам формування здорового способу життя дітей та молоді в сім'ї. Представлено складові формування здорового способу життя дитини в сім'ї, наведено матеріали стосовно ролі та ресурсів сім'ї у формуванні здорового способу життя дітей й молоді, показано особливості формування здорового способу життя в сім'ї в різні періоди життя дитини.

Книжка розрахована на тренерів, які в межах українсько-канадського проєкту “Молодь за здоров'я-2” (2003–2005 рр.) здійснювали підготовку батьків із формування здорового способу життя дітей у сім'ї, а також на працівників установ та органів охорони здоров'я, освіти і науки, сім'ї та молоді, культури і мистецтва, фізичної культури і спорту, центрів соціальних служб для молоді, лідерів громадських організацій.

В останні роки інститут приділяв значну увагу і сімейній політиці на рівні регіонів. Так, зокрема науковцями центру підготовлені наукові звіти Державного інституту проблем сім'ї та молоді “Формування та розвиток державної сімейної політики на Дніпропетровщині” (2002 р.); “Становище сімей в Херсонській області та шляхи удосконалення державної сімейної політики з урахуванням особливостей регіону” (2003 р.).

У наукових звітах містяться дані, що аналізують демографічну ситуацію в областях, стан шлюбності, розлученості, народжуваності, смертності та статевий баланс населення. Розглядаються тенденції соціально-економічних показників областей, стан економічної активності і зайнятості населення, проблема родинного безробіття. Наведено дані щодо рівня правопорушень серед неповнолітніх, аналізується становище багатодітних та неповних сімей. За підсумками проведеного аналізу пропонуються шляхи вдосконалення на рівні областей регіональної сімейної політики.

Працівники центру беруть активну участь у підготовці, проведенні та роботі конференцій, семінарів, „круглих столів”, тренінгів, присвячених сімейній проблематиці.

Так, у квітні 2001 р. відбулася всеукраїнська науково-практична конференція *«Українська родина: актуальні проблеми та шляхи їх подолання»*.

У ході роботи конференції обговорювалися блоки найважливіших проблемних питань: вивчення проблем сучасної української родини як підґрунтя удосконалення державної сімейної політики; сімейна політика як функція органів влади і управління; шляхи забезпечення спільної діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також громадських об'єднань у зміцненні стану і статусу сім'ї.

У квітні 2004 р. за активної участі науковців та фахівців Центру дослідження сім'ї ДІПСМ проведено конференцію *«Тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні»*.

У роботі конференції взяли участь представники міністерств, центральних та місцевих органів виконавчої влади, зокрема 70 фахівців з обласних управлінь у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для молоді, служб у справах неповнолітніх, а також громадських об'єднань та наукових установ (усього 173 особи). Конференція була присвячена вивченню проблем сучасної української родини як підґрунтя удосконалення державної сімейної політики. Розглядалися актуальні проблеми сімей в Україні, практика їх вирішення та соціальна допомога сім'ям. Обговорювалися напрями роботи управлінь у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для молоді, служб у справах неповнолітніх, а також громадських об'єднань та наукових установ і відомств з реалізації заходів, спрямованих на сприяння функціонуванню української родини.

За підсумками роботи конференції були розроблені, реальні пропозиції щодо реалізації державної сімейної та соціальної політики, зокрема, заходів стосовно утвердження в суспільній свідомості фундаментальної цінності інституту сім'ї; забезпечення підтримки сімей з дітьми, посилення соціального захисту материнства і дитинства; налагодження чіткої системи підтримки молодих сімей; створення сприятливих умов для використання трудового потенціалу родини, сприяння активності працездатного населення; зміцнення виховного потенціалу української родини; проведення наукових досліджень з питань вивчення особливостей функціонування інституту сім'ї в українському суспільстві, що динамічно змінюється.

Узагальнюючи досвід попередніх років, можна стверджувати, що в сучасних умовах подальший пошук шляхів вдосконалення державної сімейної політики має базуватися на результатах наукових досліджень у таких напрямках:

- вдосконалення законодавства, створення такої нормативно-правової бази, яка б забезпечувала правові передумови для повноцінного функціонування і всебічного розвитку кожної сім'ї;
- розробка законів, спрямованих на захист і реальну підтримку різних категорій сімей;

- розробка програм соціальної роботи та підтримки різних категорій сімей.

Саме на реалізацію цих завдань спрямована діяльність центру дослідження сім'ї ДІПСМ у 2006 р. У планах науково-дослідної роботи центру передбачається розробка таких проєктів, як «Періодична шоста-сьома об'єднана доповідь про виконання в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», «Державна програма підтримки сім'ї в Україні на 2006–2010 рр.», «Державна доповідь „Сільська родина: проблеми та шляхи вирішення” (за підсумками 2005 р.)»; «Гендерні аспекти забезпечення прав осіб з розумовою відсталістю в Україні» та ін.

Виконання зазначених завдань центром дослідження сім'ї було б неможливим без активної і плідної співпраці з багатьма партнерами – науковцями та фахівцями інших наукових установ, навчальних закладів, державних та громадських організацій, яким близька сімейна проблематика. Слід відзначити вагомий підтримку колег з центру соціальних досліджень інституту та значний внесок фахівців Українського інституту соціальних досліджень (ГО), які забезпечували якісну емпіричну базу досліджень. З метою реалізації наукових проєктів центром постійно залучаються висококваліфіковані спеціалісти: доктори та кандидати наук, досвідчені організатори, активісти громадських об'єднань з проблем сім'ї, фахівці багатьох галузей соціальної та психолого-педагогічної сфери. Центр постійно співпрацює з науковцями та фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Міністерства охорони здоров'я України, Інституту економічного прогнозування НАН України, Інституту економіки НАН України, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Інституту проблем виховання АПН України, Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва, інших наукових та вищих навчальних закладів.

Сподіваємося і на подальшу плідну співпрацю з усіма, кого цікавлять і турбують питання вивчення, формування та розвитку інституту сім'ї в Україні.

Адже для українського суспільства актуальним залишається утвердження у суспільній свідомості, особливо у світоглядних настановах підростаючих поколінь, фундаментальної цінності інституту сім'ї, всебічне зміцнення правових, моральних та матеріальних засад сімейного життя, підвищення авторитету і стійкості шлюбу.

-
1. Про становище сімей в Україні : Державна доповідь за підсумками 2000 року (схвалена міжвідомчою комісією з питань сімейної політики). – К.: ВД „Шкільний світ”, 2001. – 192 с.
  2. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах : Тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.
  3. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та шляхи розвитку : тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 140 с.

4. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991–2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 254 с.
5. Становище сімей в умовах малих міст України: Державн. доповідь про становище сімей в Україні (за підсумками 2004 р.) / Т.Ф. Алексєєнко, Т.В. Говорун, Н.Г. Гойда та ін. – К.: Гопак, 2006. – 226 с.
6. Концепція Закону України „Про державну підтримку сімей у вихованні дітей” (розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.12. 2004 р. № 954-р.).
7. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо удосконалення соціальної роботи із сім'ями, де є конфліктні стосунки між батьками і дітьми (з досвіду практичної діяльності центру підтримки сім'ї Українського інституту соціальних досліджень) / О.О. Яременко, А.М. Ноур, Р.Г. Драпушко та ін. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 140 с.
8. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання (за результатами соціологічного опитування) – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 144 с.
9. Роль сім'ї у формуванні здорового способу життя дітей та молоді / О.О. Яременко (кер. авт. кол.), О.М. Балакірева, Г.В. Беленька та ін. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді; Укр. ін-т соціал. досліджень, 2004. – Кн. 12. – 196 с. (Сер. „Формування здорового способу життя молоді”. У 14 кн.).